

Kur'an'ın Işığında Kader Konusuna Bakış*

Abdullah Namli**

Öz: Kader konusu çok eski zamanlardan beri üzerinde tartışılan konulardan biridir. İlahî dinler ve düşünce âlemi de dâhil olmak üzere, insanlık âlemi kader konusunda ikiye bölünmüştür; kaderi kabul edenler ve inkâr edenler. Bu araştırmada kader inancının Kur'an'da hangi şekillerde yer aldığı ve değişik ekollerce nasıl anlaşıldığı incelenmiştir. Bu araştırmada İslam'ın ana kaynağı Kur'an esas alınmıştır. Kalam ekollerinin kendi kaynakları kullanılmıştır. Bu ekollerin kaderle ilgili bu nasları nasıl değerlendirdikleri ve konuyu nasıl anladıkları incelenmiştir. Kur'an-ı Kerim'de kaderle ilgili âyetler genel olarak üç grupta toplanmaktadır. Bunlar; kader inancı, belirlenmiş kader ve insanın özgür kılınması konularını içermektedir. Birinci grupta yer alan âyetler kader inancının varlığına delâlet etmektedir. Bu âyetlerden konuya delâleti en uygun olanlardan Kamer sûresi 54/49, el-Furkân sûresi 25/2, Mürselât sûresi 77/23 ve Abese 80/19. âyet delâlet bakımından incelenmiştir. Belirlenmiş kader konusunda ise; Âl-i İmrân 3/145, Ahzâb 33/38 ve Tâhâ 20/40. âyet konu edinilmiştir. İnsanın özgür kılınması ile ilgili çok sayıda âyet bulunmaktaysa da bunlardan bir kısmı kader inancı açısından değerlendirilmiştir. Âyetlerin ışığında cebrî olmayan kader inancının Kur'an'a uygunluk arz ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Kader, İslâm, Kur'an, İnanç.

.....
* Bu çalışma 26.05.2017 tarihinde tamamladığımız *Kader İnancının Dini Temelleri* başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Kader İnancının Dini Temelleri", (PhD Dissertation, Necmettin Erbakan University, Konya/Turkey, 26.05.2017).

** Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelâm ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı.

Assistant Professor, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Divinity, Department of Kalâm and History of Islamic Sects, Nevşehir, TURKEY.

abdnamli@nevsehir.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0001-7099-3018>

An Overview of the Predestination in the Light of the Qur'an

Abstract: The concept of predestination is one of the issues discussed since ancient times. Including divine religions and the world of thought, humanity is divided into two groups: those who believe in predestination and those who do not. It is investigated that how the belief in predestination take place in the Islamic religious texts and how it was understood by different schools. This research is based on the Qur'an, the main source of Islam. Sources belonging to different schools of *'ilm al-Kalām* are referred and also examined that how those schools interpret the ideas about the belief in predestination and how they had understood it. The Quranic verses related to predestination are generally grouped in three. These are belief in destiny, predestination and human freedom. The verses in the first group indicate a belief of destiny. Of these verses, the most suitable ones are al-Qamar 54/49, al-Furqan 25/2, al-Mursalat 77/23 and 'Abasa 80/19. The verses regarding the belief in predestination are as follow: Âl al-Imrân 3/145, Ahzâb 33/38 and 20/40. Although there are many verses related to the human freedom, some of them have been evaluated in terms the belief in predestination. In the light of the verses, it is concluded that the belief in a non-compulsory destiny is consistent with the Qur'an.

Keywords: Kalām, Predestination, Islam, Qur'an, Belief.

GİRİŞ

Kader, Ebû Mansûr Mâtürîdî'ye (ö. 333/944) göre iki şekilde tanımlanabilmektedir:

a) Kader, bir şeyin sınırı, mahiyeti demektir. Bir şeyin meydana gelişi açısından sahip olduğu konum ve değer hükmüdür. Buna göre kader; şeyi, hayır-şer, hüsün-kubuh, hikmet-sefeh bakımından taşıdığı mahiyet üzere yaratmaktır. Bu mânâ hikmet kavramının da tanımını içermektedir. Bilindiği gibi hikmet; “her şeyin var olması gerektiği şekilde oluşturulup, yaratılması ve bütün varlıklarda kendilerinde en uygun özelliklerin bulunmasıdır.”¹ Kur'an'da bu anlamda şöyle buyurulmuştur; “Gerçekten Biz, her şeyi bir ölçü ve dengeyle yaratmışız” (el-Kamer 54/49).

b) Kader, her şeyin var olacağı zaman ve mekânı, hak veya bâtil oluş vasfını, onun için gereken mükâfat ve cezayı belirleyip açıklamaktır. Cebrâil'in, Rasûlullah'a iman hakkında soru yönelttiğinde, onun verdiği cevap da kadeirin bu iki mânâsından biriyle uygunluk göstermektedir. Hz. Peygamber, kader

1 Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 1. Baskı, thk. Fethullah Huleyf (İstanbul: Mektebetü'l-İslamiyye, 1979), 307.

hakkındaki mânâlara bir ek mahiyetinde olmak üzere “Hayır da şer de Allah’tandır”² buyurmuştur.³

Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/936) ve Eş'arîlere göre kazâ ve kader kavramları yer değiştirmiştir. Onlar, Mâtürîdîlerin kazâ diye tarif ettiklerine kader, kader diye tanımladıklarına ise kazâ, demektedirler. Eş'arî'ye göre kazâ; hüküm verme, yaratma, farz kılma, yazma ve bir şeyin var oluşundan haber verme mânâlarına gelir.⁴ Bu durumda Eş'arîlere göre kazâ, Allah'ın ezeli karar ve hükmüdür. Kazâ, O'nun mutlak ve yüce irâdesine göre bütün varlıkları kuşatır. Bu ezeli hüküm, yani kazâ varlığın akışı içinde gerçekleşmektedir.⁵

Bu çalışmada İslam dininin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de yer alan kader inancı araştırılmaktadır. Kur'an âyetleri temel kaynağımızı oluşturmaktadır. İlgili nasların delâletleri incelenmiş, farklı Kelam ekollerinin kaderle ilgili bu nasları nasıl değerlendirdikleri ve konuyu nasıl anladıkları ortaya konmuştur.

İnsanlar kader konusunda tarih içerisinde birkaç farklı görüşe sahip olmuşlardır. Bazı akımlar sıkı bir kaderci anlayışa meyletmişlerdir. Bunlar insanın hür irâde ve ihtiyâra sahip olmadığına, her şeyin Allah'ın irâdesiyle gerçekleştiğine inanmışlardır. Cebriyye ismi verilen bu akım, kendi irâde ve ihtiyârlarının olmadığını iddia ederek, insanın her türlü fiillerini Allah'a isnad etmiştir. Böylelikle insanın yaptığı her türlü işte mesuliyeti olmadığını söylemektedir.

Mu'tezile gibi bazı akımlar da insan için kaderin varlığını tümünden inkâr ederek, insanın hür irâde ve ihtiyârını öne çıkarmışlardır. Bunlar da insanın hür irâdeye sahip olduğu, her fiilini kendisinin yarattığı, Allah'ın, insanın fiillerine asla müdahale etmediği ve etmeyeceği fikrini benimsemişlerdir.

.....

2 Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, 4. Baskı, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beirut: İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 1991), “İman”, 1 (1: 36-38); Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, İbn Mâce, *Sünen*, 1. Baskı, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1975), “Mukaddime”, 9 (Bâbü'n fi'l-Kader, 1: 24-25, 63-64); Ahmed b. Şuayb el-Horasânî en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî bi şerhi's-Suyûtî ve hâşiyeti's-Sindî*, 2. Baskı, thk. Mektebü Tahkiki't-Türâsi'l-İslamî, (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1992), “İman”, 5-6 (8: 472-476).

3 Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 307.

4 Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, *el-Luma' fi'r-reddi alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, 1. Baskı, thk. Hamûde Gurâbe (Kahire: Matbaatu Mısır, 1955), 81.

5 Ebû Bekir Muhammed Bâkılânî, *et-Temhîd*, 1. Baskı, thk. Richard Yûsuf Mc. Carty (Beirut: Mek-tebetü'ş-Şarkıyye, 1957), 325-327; Ebû Bekir Muhammed İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâti'ş-şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beirut: Dâru'l-Meşrik, 1987), 90-91; Abdurrahim b. Ali, Şeyhzâde, *Nazmu'l-ferâid*, 1. Baskı (Mısır: Matbaatü'l-Edebiyye, 1899), 21.

Kader konusunda orta yolu tutan Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik gibi kelâmî ekoller de var olmuştur. Bunlar kaderin varlığını iman esası olarak kabul eden Ehl-i Sünnet ekolleridir. Ehl-i Sünnet'e göre insanların fiillerini Allah yaratmakla beraber insanlar fiillerinde hür irâde ve ihtiyâr sahibidirler ve yaptıklarından sorumludurlar.

Günümüzde de yukarıda zikredilen farklı anlayışların hepsi etkinliği bir şekilde devam ettirmektedir. Bu sebeple konu güncelliğini korumaktadır. Eskiden olduğu gibi günümüz insanı da hayatını mutlu ve huzurlu olarak devam ettirdiği sürece kaderi kendisi açısından bir problem olarak görmemektedir. Ama ne var ki, hayat bazen de acı ve olumsuzluklar taşıyabiliyor. Nitekim bir kısım insanlar işleri istedikleri gibi gitmediğinde sorumluluğu kadere yükleme eğiliminde oluyorlar.

Diğer taraftan tarihte olduğu gibi günümüzde de bazı çevrelerde kaderi inkâr etme eğilimi baş göstermektedir. Bu görüşün savunucuları da kaderin var olmadığı şeklindeki iddialarını şu şekilde savunurlar: Kur'an'da zikredilen mü'minlerin özelliklerinden, onların inanmaları gereken diğer iman esaslarında olduğu gibi "kadere iman" bulunmamaktadır. Kaderle ilgili hadis rivâyetleri ise ahad haberlerdir. Ahad haberlerle de bir iman esası sabit olamayacağına göre "kadere iman" diye bir iman esası yoktur. Onların kader inancı ile ilgili olarak endişe duydukları bir diğer husus da belirlenmiş kader inancı ile insanın mükellefiyetini intaç edecek olan irâde hürriyetinin uyuşmayacağı endişesidir.

Bu yazımızdaki amacımız Kur'an'da kader inancını araştırmaktır. Metodumuz ise önce Kur'an âyetlerini vermek sonra da kader inancı hakkında görüşü bulunan Mu'tezile, Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik gibi kelâm ekollerinin âyetleri nasıl anladıklarını ortaya koymaktır.

Şimdi de bu ön bilgiler ışığında Kur'an'da kader kavramının hangi anlamlara geldiğini ve kelâm ekollerinin bu âyetlere bakış tarzlarını inceleyelim.

1. KUR'AN-I KERİM'DE KADER

Dinî bir konunun temellendirilebilmesi için sem'î bilgiye ihtiyaç vardır. Kader inancının varlığını isbât edebilmenin de en önemli yolu sem'î delillerden geçer. İslam dininin temel kaynakları, sem'î deliller olan Kur'an ve sahih

sünnettir. Haber-i Resûl/Resûl'ün Haberi; peygamberliği mucize ile sabit olan resûlün verdiği haberdir, bunlar zarûrî ilim ifade eden bilgi kaynaklarıdır.⁶

Kader tartışmalarında farklı görüşler genel olarak âyetlerle temellen-dirilmiştir. Bu durum, bu tartışmalarda âyetleri farklı anlama ve yorumlama şekillerinin oldukça büyük bir etkisinin olduğunu göstermektedir. Kur'an'da kaderle ilgili olduğu belirtilen âyetler kader inancı, önceden belirlenmiş ka-der ve insanın cüz'î irâdesiyle özgür kılınması anlamlarını ifade etmektedir.

1.1. Kader İnancı

Kur'an'da kader inancını ifade eden âyetlerin pek çoğu ölçülülük, ölçülü yaratma anlamlarına gelmektedir.

1- Kur'an'da kader inancına delâlet eden en önemli âyetlerden birisi; (إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ) “Gerçekten Biz, her şeyi bir ölçü ve dengede yarattık” (el-Kamer 54/49) âyetidir. Taberî (ö. 310/923), bu âyetin kaderi yalanlayanları eleştirmek için indiğini söyler. Görüşlerini İbn Abbâs'ın (ö. 68/687); “Allah'ın kitabında yüzleri üzerine, yüz üstü ateşin içerisine sürüklenecek bir kavim buluyorum ki onlar kaderi yalanlayıp, inkâr ediyorlar...”⁷ sözüyle destekler.

Ehl-i Sünnet ile Kaderiyye ve Mu'tezile ekollerinin mensupları arasında Kamer suresinin 48 ve 49. âyetlerinin delâleti hakkında gramer bakımından tartışma vardır. Eş'arîler diyorlar ki: Her şey Allah Teâlâ'nın kaderiyle yaratılmıştır. Bunun delili de (كُلٌّ) “külle” kelimesini nasb olarak okumaktır. Çünkü bu gibi terkiplerin öncesi mübteda olarak gelirse terkip de ancak haber olarak açıklanabilir.⁸ (كُلٌّ شَيْءٍ) kelimesi mansuptur ve bir fiille kendisinden sonrasını açıklamaktadır. Âyet, nasb şeklindeki okuyuşta (كُلٌّ شَيْءٍ) “her şey” ifadesiyle Allah'ın her şeyi yarattığını ifade eder. Hiçbir şey O'nun yaratması dışında kalmaz. (كُلٌّ) “külle” kelimesi nasb ile okunduğunda âyetin takdiri şu şekilde olmaktadır: (إِنَّا خَلَقْنَا كُلَّ شَيْءٍ بِقَدَرٍ). Bu durumda (خَلَقْنَا) “halaknâ” kelimesi

.....

6 Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 8; Bâkîllânî, *et-Temhîd*, 380; Ahmed b. Halil Hemedânî Esedâbâdî Kadı Abdulcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 3. Baskı, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996), 768-769.

7 Bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 1. Baskı, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 22: 160.

8 Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhîd*, 1. Baskı, thk. Ahmed Abdülmev-cûd-Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 8: 182.

(شَيْءٍ) “şey’in” kelimesinin asla sıfatı olamaz. Çünkü bizim fiillerimiz “şey” dir. Bu sebeple “her şey” kapsamına girer. Böylelikle bizim fiillerimiz Allah Teâlâ’nın mahlûku olur.⁹ Buna göre daha doğru olanı, her şeyin bir kader ile yaratılmış olması meşhur delâletine uygun olması için (حَلَقْنَاهُ) “halaknâhu” kelimesinin sıfat değil haber olmasıdır.¹⁰

Âyetteki “her şey” kelimesi (كُلُّ) “küllü” şeklinde mübteda olmak üzere, şâz olarak ötre ile de okunmuştur. Bu şekildeki okuyuşta âyetin anlamı; “Şüphesiz ki Biz, yarattığımız her şeyi takdîr ettik (belli bir miktar, denge ve ölçü ile yarattık)” şeklinde olmaktadır. Ref şeklindeki okuyuştan elde edilen bu manadan istifade ile Allah’ın yaratmasının umûmî olmadığı, bazı şeyleri Allah’ın yaratmadığı sonucuna ulaşılabilmektedir. İşte Mu’tezile âyete bu anlamı vermeye çalışmakta, bunun sonucunda da insanların fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığı delâletini elde etmek istemektedir.¹¹ Ancak mütevâtîr kıraatlara aykırı olarak (شَيْءٍ كُلُّ) şeklinde merfû okumak uygun değildir.¹²

Diğer taraftan âyette geçen “kader” kelimesi geçmiş takdîr ile... anlamındadır ve ‘her şeyi bir miktarla, sağlam olarak ve hikmetin gerektirdiği şekilde düzenli, düzenlenmiş olarak yarattık’ demektir.¹³

.....

9 Nâsıruddin Abdullah b. Ömer, el-Beydâvî. *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1998), 5: 168; Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Neseî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiki't-te'vîl*, 1. Baskı (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984), 4: 206.

10 Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, 5: 168.

11 Bk. Ahmed b. Halil Hemedânî Esedâbâdî, Kadı Abdulcebbar, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 1. Baskı, thk. Adnan Muhammed Zercûr (Kahire: Dâru't-Türâs, 1969), 2: 635-636; a.mlf., *Tenzihü'l-Kur'an anîl-metâin*, 1. Baskı (Beirut: Dâru'n-Nehdati'l-Hadîse, ts.), 407.

12 Bk. Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve irâbüh*, 1. Baskı, thk. Abdülcelil Abdul Şelebi, (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 5: 92; Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed en-Nahhâs, *irâbü'l-Kur'an*, 2. Baskı, thk. Halid el-Ali (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 2008), 1071; Ebü'l-Feth Osman Mevsilî İbn Cinnî, *el-Muhteseb fi tebyîni vücûhi's-şevâzî'l-kirâat ve'l-izâh anhâ*, 2. Baskı, thk. Ali en-Necdî Nâsîf-Abdülfeţâh İsmâîl Şelebi, haz. Muhammed Beşîr el-İdlîbî (İstanbul: Dâru Sezgin li't-Tibâati ve'n-Neşr, 1986), 2: 300; Ebü'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullah el-Ukberî, *irâbü'l-kirâati's-şevâz*, 1. Baskı, thk. Muhammed Seyyid Ahmed Azzûz (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1996), 2:534; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1. Baskı (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1981), 29: 73-74.

13 Ebü'l-Muîn en-Neseî, *Tebîrâtü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 1. Baskı, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: DİB Yayınları, 2003-2004), 2: 311; Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, 5: 168; Ebu's-Suûd el-İmâdî, *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm*, 1. Baskı, thk. Abdulkadir Ahmed Atâ (Riyad: Mektebetü'r-Riyâd el-Hadîse, 1971), 5: 240-241.

Mâtürîdî de bu âyetin tefsirinde yukarıdaki görüşlerin kritiğini yaptıktan sonra: “Hiçbir kimse kendi fiilinin tam ölçüsünü ve fiilinin son sınırının nerede biteceğini bilmez. Hiçbir kimsenin fiili, Allah’ın takdîr ve yaratmasının dışına çıkamaz”, demektedir. Bu sebeple de o, bu âyetin, O’nun yaratıcılığına delâlet ettiğini söylemektedir.¹⁴ Mâtürîdî’ye göre bu durumda Mu’tezile için açmazın birinden kurtulayım derken ikinci bir açmaz meydana gelmektedir. Onlar, bu görüşü alarak eşyanın tamamının Allah tarafından yaratılmamış olduğunu ve insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu iddia etseler bile bu durumda da Allah’ın -insan da dâhil- yarattığı her şeyin kader ile yaratılmış olduğu ortaya çıkmış olacaktır. Her iki durum da Mu’tezile’nin ilkelerine aykırı olmaktadır. Âyetin manasını nasıl anlarsa anlasınlar, her halükarda Mu’tezile için kendi ilkeleri bağlamında bir açmaz ve ikilem mevcut olmaktadır.¹⁵

Kadı Abdülcebâr (ö. 415/1025) da Kamer suresi 54/48-49. âyetleri hakkında; Cebriyye’nin (Mu’tezilî olmayan herkes): “Allah Teâlâ, kulların fiillerini yaratır” sözlerine asla delâlet etmez, demektedir. Bu âyetlerle ilgili olarak onun maksadı, Allah’ın her şeyi yaratmadığı anlamını elde etmektir. Böylelikle insanların irâdî fiilleri de Allah’ın yaratması dışında kalmış olacaktır. Ona göre bu âyet, cehennem ve onun azâbı hakkında indirilmiştir. O, bu âyetlerin anlamının; “...bu sebeple hiçbir kimseye hak ettiği kader (ölçü, miktar)dan başka asla azap edilmez” demek olduğunu söylemektedir. Yani ahirette cehennem ehli cezalandırılacaktır. Onlardan her biri hak ettiği ölçüde cezalandırılacaktır. Bu ceza da ahiretten başka bir zamana layık değildir. Bu da Allah Teâlâ’ya muhalif biri için orada (dünyada) gerçekleşmez.¹⁶

Kadı Abdülcebâr, Mâtürîdî’nin ifade ettiği ikilemi fark etmiş olmalı ki, bu ikilemden kurtulmak için, âyeti; ahirette cehennemliklerin ölçülü olarak cezalandırılması olarak te’vîl etmiştir.¹⁷ Elbette Allah, hiçbir kimseye zulmetmez. Cehennemlikler de adâlet üzere cezalandırılacaktır. Ama bu âyetin Mu’tezilî anlayışa uygun bir hale getirilebilmesi için bu şekilde te’vîl edilmesi asla tutarlı değildir.

.....

14 Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü ehli’s-sünne*, 1. Baskı, thk. Fâtıma Yusuf el-Haymî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, 2004), 4: 629.

15 Bk. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 4: 629.

16 Kadı Abdülcebâr, *Müteşâbihu’l-Kur’an*, 2: 635-636; a.mlf., *Tenzihü’l-Kur’an ani’l-metâin*, 407.

17 Bk. Kadı Abdülcebâr, *Tenzihü’l-Kur’an*, 407-408.

Bu âyetteki kader kelimesinin sözlük anlamlarından biri olan ölçü manasının alınıp, bunu da İslam'da kader inancının olmadığına delil saymak âyetin ifâde ettiği mana ile uygunluk arz etmemektedir.¹⁸ Hâlbuki ölçü, belli bir nizam içinde ölçülü yaratmak da kader demektir.¹⁹ Kelimenin sözlük anlamlarından birisi öne çıkarılarak, kader kelimesinin ıstılâhî manası etkisizleştirilemez.

2- Kur'an'da kader inancına delâlet eden âyetlerden bir diğeri de (الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا) “O, göklerin ve yeryüzünün mülkü (hükümrânlığı) kendisine ait olandır. Çocuk edinmemiştir. Mülkünde, hiçbir ortağı da yoktur. O, her şeyi yaratmış ve yarattığı o şeyleri bir ölçüye göre takdîr etmiştir” (el-Furkân 25/2) âyetidir. Bu âyet de evrende her şeyin bir yasaya göre takdir edildiği anlamına gelir, kaderle ilgili ölçülülüğe delâlet eder.

Katâde b. Diâme (ö. 118/736) bu âyet hakkında “Allah, her şeyin yaratılışını, salahını doğru ve uygun olanını beyan etti ve bu da belirli bir kader ile dir”, demiştir.²⁰

Cârullah ez-Zamahşerî (ö. 538/1143) bu âyetin tefsirinde; Allah'ın takdîr ve tesviye (düzenleme) gözeterek her şeyi yoktan yaratması anlamındadır. Allah her şeyi takdîr etmiş ve yarattığı varlıklar için doğru, uygun olan şeyi hazırlamıştır. Allah, bozukluk, çatlaklık, uyumsuzluk olmadan, takdîr yönüyle olmaktan başka bir hikmetle hiçbir şeyi yoktan yaratmaz. Yarattığı her şey için bir gaye ve sonlanacak bir zaman vermiştir. Bu da; her varlığı belli, bilinen bir zamana kadar var olarak kalmak için takdîr etti, demektir.²¹

Mu'tezilî Kadı Abdülcebâr da bu âyetle ilgili olarak, her şeyin Allah tarafından yaratılmasının insanların fiillerini kapsamadığını ifade etmekte daha sonra âyetin sonundaki takdîr konusuna geçmektedir. Allah Teâlâ her şeyin yaratıcısı ve mukaddiri olduğuna delâlet etmek üzere bu âyette böyle buyurmuştur, diye iddia edenler varsa da ona göre bu âyet O'nun, insanların fiillerini

.....

18 Bk. Hüseyin Atay, *Kur'an'da İman Esasları*, 4. Baskı (Ankara: Atay Yayınları, 2013), 123.

19 Bk. İlyas Çelebi, *İslam'ın İnanç Esasları*, 2. Baskı (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 167, 170; Çağfer Karadaş, *Zaman Mekân İçinde İnsan ve Kaderi*, 1. Baskı (Bursa: Emin Yayınları, 2009), 26-27.

20 Azîz Abdurrahmân Abdülahad, *İmâm Katâde b. Diâme ekvâluhû ve merviyâtuh fi't-tefsîr* (Yüksek Lisans Tezi, Mekke: Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, 1992), 2: 458.

21 Cârullah ez-Zamahşerî, *el-Keşşâf an ğavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, 1. Baskı, 6 Cilt (Riyad: Mektebetü Abikân, 1998), 4: 331.

yarattığına asla delâlet etmemektedir. Kadı Abdülcebbar, görüşlerini takdîr kelimesinin lügat anlamlarıyla da destekleyerek, takdîrin lügat anlamının yaratma olmadığını, âyetin zahirinin çeşitli yönlerden Allah'ın her şeyi takdîr etmesini gerektirmediğini, bu durumda da insanların fiillerini, Allah'ın yaratmadığı sonucunun gözden uzak tutulamayacağını öne sürmektedir. Kadı Abdülcebbar'a göre insanların fiilleri hakkında durum böyleyken âyetteki (فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا) “bir ölçüye göre takdîr etmiş/mukadderâtını, kaderini tayin etmiştir” cümlesinde geçen takdîrin sadece cisimler hakkında doğru olabileceğini iddia etmektedir.²² Görüldüğü gibi Kadı Abdülcebbar, insanların fiilleri hariç olmak üzere cisimlerde takdiri kabul etmekte ve âyeti bu şekilde açıklamaktadır.

Mâtürîdî, Mu'tezile'nin bu âyet hakkındaki görüşlerini eleştirerek, onların; “Allah, eşyanın çoğunu yaratmamıştır”, iddiasında bulduklarını söylemektedir. Daha sonra da kendisinin, her şeyin bir ölçüye göre yaratılması hakkındaki görüşünü ortaya koyarak; âyetin sonundaki (فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا) cümlesi, “Allah'ın vahdâniyeti, ulûhiyeti ve hikmet için gelmiş olabilir veya yaratılmışlar için Allah'ın çizdiği bir sınır olması da mümkündür”²³ şeklinde yorumlamaktadır. Şayet yaratılmış olanlar bu iş üzerine toplanıp, bir araya gelseler eşyanın var olması için doğru ve uygun olacak kadri (ölçüyü) ve sınırı bilemezler. İşte bu takdiri bilemedikleri için de her şey elbette bozulurdu, demektedir.²⁴

Furkân suresi 25/2. âyetinde yaratmada takdîr anlamının varlığının Mu'tezile, Eş'arîler ve Mâtürîdîler tarafından kabul edildiğini görmekteyiz.²⁵ Kadı Abdülcebbar, yaratmadaki takdîri sadece cisimlere hasrederken, mezhebî kaygılardan dolayı insanların fiillerinin yaratılmasını âyetin umûmîliğinin dışına çıkarma yönünde gayret sarf etmektedir. Eş'arî ve Mâtürîdîler ise âyetin yaratma konusundaki umûmîliğini göz önünde bulundurarak her türlü yaratmanın Allah'a ait olduğunu ve yine yaratmanın O'nun takdirine uygun olduğunu savunmaktadırlar.

3- Kur'an'da kader inancını ifade eden ve ölçülülük anlamına gelen âyetlerden biri de (فَقَدَرْنَا فَنِعْمَ الْقَادِرُونَ) “Sonra da ona ölçülü bir biçim verdik. Biz ne

.....

22 Bk. Kadı Abdülcebbar, *Müteşâbihu'l-Kur'an*, 2: 528.

23 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 3: 490.

24 Bk. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 3: 490; bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24: 46-47.

25 Bk. Kadı Abdülcebbar, *Müteşâbihu'l-Kur'an*, 2: 528; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24: 46-47; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 3: 490.

güzel biçim veriniz” (el-Mürselât 77/23) âyetidir ve Biz, her şeyi takdîr ettik ve ne güzel takdîr ediciyiz, demektir.²⁶ Buna ilaveten âyet, ‘Biz mâlik/sahip olduk, ne güzel mâlikiz’, anlamını da içermektedir.²⁷ Bu âyetteki (قَدَرْنَا) “kader-nâ” kelimesinin kudret anlamında olduğu da ifade edilmiştir.²⁸

Mâtürîdî, (وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى) âyetinin, (فَقَدَرْنَا فَنِعْمَ الْقَادِرُونَ) ölçüyle yapıp, yönlendirendir”²⁹ âyetine uygun olarak hikmetin gerektirdiği şekil üzere onu düzenledik, anlamına geldiğini belirtmektedir. Bu da sizler için bunları yapan Allah’tır. Bu fiili başka hiçbir kimse sizler için yapmaya kâdir değildir, demektir.³⁰

4- Kur’an’da insanın ölçülü yaratılmasını ifade eden ve kaderin ölçülülük anlamına delâlet eden âyetlerden biri de (مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَرَهُ) “Az bir sudan (menîden). Onu yarattı ve ona ölçülü bir şekil verdi” (Abese 80/19) âyetidir.

İbn Abbâs’tan rivâyete göre; Allah, insanı annesinin karnında takdir etmiştir. Ona göre bu âyet; Allah’ın, insanın âzâlarını, güzelliğini, çirkinliğini, boyunun kısılgını, uzunluğunu, şakî ve saîdliğini,³¹ ecelini, rızkını, amelini takdir etti, anlamını taşır.³² Yaratılışı tamamlanana kadar, nutfe sonra alaka haline, bir halden başka bir hale dönüştürerek Allah, insanın durumunu düzenledi şeklinde de yorumlanmıştır.³³ Başka bir yoruma göre de âzâ ve şekillerinden insan için doğru olan şeyi Allah’ın hazırlamasıdır veya yaratılışının tamamlanmasına kadar olan aşamaları denilmiştir.³⁴ Bütün bu yorumlar bize takdir veya kader sözcüklerinin yaratılış söz konusu olduğunda her şeyde maddî ve manevî bir ahenk ve güzellik olduğunu göstermektedir.

Kadı Abdülcebbar’a göre; bu âyette yaratma ile takdîr arasında fark olduğu görülmektedir. Bu âyet, yaratmanın, inşâ ve ibdâ (yoktan var etme) olduğuna

26 Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6: 288; Nesefî, *Medâriku’t-tenzil*, 4: 323.

27 Bk. Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîru’d-Dahhâk*, 1. Baskı, cem ve thk. Muhammed Şükrü Ahmet Zâviyetî, (Kahire: Dâru’s-Selâm, 1999), 2: 926; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 23: 596.

28 Bk. Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 30: 273; Ebu’s-Suûd, *İrşâdu’l-akli’s-selîm*, 5: 444.

29 A’lâ, 87/3.

30 Bk. Mâtürîdî, *Te’vilât*, 5: 358.

31 Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 8: 420; bk. Mâtürîdî, *Te’vilât*, 5: 385.

32 İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ani’l-azîm*, 1. Baskı, thk. Sami b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru Taybe li’n-Neşr ve’t-Tevzî, 1999), 8: 322.

33 Bk. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 24: 111; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 8: 420; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3. Baskı (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 8: 5583.

34 Bk. Beydâvî, *Envâru’t-tenzil*, 5: 287; Ebu’s-Suûd, *İrşâdu’l-akli’s-selîm*, 5: 480.

delâlet etmektedir. Takdîr ise; kâfi, yeterli miktarın sınırı, sonudur.³⁵ Müellif bu ayırmda haklıdır. Yaratma inşâdır, takdir ise bu inşâ ve ibdâyı biçimlendirme, şekillendirmedir. Aslında yaratma ve takdir, birbirini tamamlayan iki eylem biçimidir.

1.2. Belirlenmiş Kader

Kur'an'da kader inancına delâlet eden âyetlerden bir kısmı da önceden belirlenmiş kader konusundadır.

1- Bu âyetlerden birisi; (وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ كِتَابًا مُؤَجَّلًا) “Hiçbir kimse Allah'ın izni olmadan ölmez. Ölüm belirli bir süreye göre yazılmıştır” (Âl-i İmrân 3/145) âyetidir.

Bu âyet hakkında Mu'tezilî Kadı Abdulcebbar'ın görüşleri şöylece özetlenebilir; Allah ilim ve kitabet/yazma izni ile bu işi irâde etmemiştir. Çünkü ölüm emredilmez. Allah'ın izni muhtemeldir ki, meleklerle vefat ettirme ve emaneti alma iznidir. Âyette katl zikredilmemiştir. Şayet katl de dâhil edilseydi bu da mümkün olurdu.³⁶ Bize göre de öldürülen ancak O'nun izniyle ölmektedir. Buradaki izinden murat ilimdir. Çünkü hiçbir kimse; maktül Allah'ın emriyle öldü diyemez. Çünkü emir, taat vb. fiillere etki eder, ölüm de Allah tarafından- dır. Kişi, Allah'ın, onun için koyduğu ecelden başka bir vakitte öldürülmez.³⁷ Onun ecelle ilgili görüşleri, ölüm geldiğinde Allah'ın ileriye bırakılmış emrini meleklerin yerine getirmesi dışında bir ölüm yoktur, şeklinde anlaşılabilir. Bununla beraber Kadı Abdülcebbar, belirlenmiş bir ecelden doğrudan bahsetmemekle birlikte belirlenmiş bir eceli de kabul eder görünmektedir. Bizim için önemli olan da budur. Bununla birlikte o, kendi mezhebinin görüşleri dâhilinde savaş halleri dışında katil-maktül ilişkisi üzerinde durmakta, katilin sorumluluğunu vurgulamaktadır.³⁸

Eş'arî kelamcı Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1029) de Ehl-i Sünnet'in genel kanaatini yansıtarak âyeti kazâ ve kader bağlamında değerlendirmektedir. O, âyette geçen “izin” kelimesine âlimlerce yüklenen anlamları irdelemiştir, Uhd

35 Kadı Abdülcebbar, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, 1. Baskı, haz. İbrahim el-Ebyârî (Kahire: Vezzerâtü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, ts.), 7: 221.

36 Kadı Abdülcebbar, *Tenzihü'l-Kur'an*, 81.

37 Kadı Abdülcebbar, *Müteşâbihu'l-Kur'an*, 1: 165.

38 Bk. Kadı Abdülcebbar, *Tenzihü'l-Kur'an*, 81; a.mlf. *Müteşâbihu'l-Kur'an*, 1: 165-166.

savaşında münâfıkların, Hz. Muhammed'in öldürüldüğü yalan haberini yaydıklarını, bu sebeple de Allah'ın; "Şüphesiz Allah'ın izni, kazâ ve kaderi olmadan hiçbir nefse ölmek yoktur", buyurduğunu söylemiştir. Hz. Muhammed'in katli/öldürülmesi de ölmesi gibidir.³⁹ Râzî, bu âyete göre Hz. Peygamber'in ölümü de ancak mukadder, belirlenmiş bir vakitte meydana gelebilir görüşünü ileri sürmektedir.

Âyette ifade edilen (كِتَابًا مُّجَلًّا) "yazılmış ecel" lafzındaki (كِتَابًا) "kitâben" kelimesi ölümün önceden yazılması anlamında te'kidli mastardır. (مُّجَلًّا) "mü-eccelâ" kelimesi ise öne geçmez ve gecikmez belirli bir vakit anlamında onun sıfatıdır.⁴⁰ Ölüm meleği Azrâil ve emrindeki melekler, Allah'ın meşîti ve izni ile insanların ruhunu kabz etmektedirler (bk. el-En'âm 6/61; el-A'râf 7/37). Bunu da Allah'ın ezeli ilim ve kazâsında her nefis için belirlenmiş bir ecele uygun yapmaktadırlar. Bu sebepten Uhud savaşında veya başka herhangi bir savaşta hücum etmekle ecel bir saat öne geçmez ve bir saat de gecikmez (bk. el-A'râf 7/34; Yûnus 10/49; en-Nahl 16/61). Aynı zamanda bu âyette mü'minleri harbe karşı cesaretlendirme ve teşvik; Rasulü de koruma ve ecelinin te-hiri sözü vardır.⁴¹

2- Belirlenmiş kader ile ilgili âyetlerden bir diğeri de (مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ) "Allah'ın, kendisine farz kıldığı şeyleri yerine getirmesi konusunda peygambere bir darlık yoktur. Daha önce gelip geçen peygamberler hakkında da Allah'ın kânûnu böyledir. Allah'ın emri, kesinleşmiş bir hükümdür" (el-Ahzâb 33/38) âyetidir. Bu âyette kaderin önceden belirlenmesi yani kaderin Allah tarafından ezeli/zaman üstü ilmiyle bilinme anlamı bulunmaktadır.

Âyetin öncesi Hz. Peygamberin, Zeynep ile evlenmesinden bahsetmektedir. Hz. Peygamber azatlı kölesi, evlatlığı Zeyd b. Hârise'yi Zeynep ile evlendirmiştir. Bir süre sonra Zeynep ile Zeyd arasına geçimsizlik girmişti. Zeyd, Hz. Peygamber'e Zeynep'i boşamak istediğini söyleyince, Hz. Peygamber'in kalbinde Zeynep'le evlenme isteği belirdi. Ahlâken, edeben, sen Zeynep'i boşa da ben alayım, diyecek hali yoktu. Hz. Peygamber, Zeyd'e en uygun nasihatta bulundu. Ancak Hz. Peygamber'in düşündüğü başka bir durum daha vardı. O da Câhiliye

.....

39 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9: 24.

40 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6: 106; Beydâvî, *Envâru't-tenzil*, 2: 41.

41 Kadî Abdülcebâr, *Tenzihü'l-Kur'an*, 81; Beydâvî, *Envâru't-tenzil*, 2: 41.

hukukuna göre, evlatlıklar da hakîkî evlatlarla bir tutulur, onlara da mîras kalır, boşadıkları kadınlarla da evlenilmezdi.⁴² Bütün bu şartlar altında Hz. Peygamber, halkın dedikodusunu düşünerek ona “Zeyd bin Hârîse’ye; sen, zevcen Zeynep binti Cahş’ı, nikâhında tut, boşama ve sen, Allah’tan sakın” (el-Ahzâb, 33/37), demesi üzerine Allah Teâlâ, Peygamberine hitaben; “(ey Muhammed) sen, içinde, Allah’ın, ortaya çıkaracağı bir şeyi gizliyor ve insanlardan çekiniyordun. Oysa kendisinden çekinmene Allah daha lâyıktı. Zeyd, eşinden yana istediğini yerine getirince (eşini boşayınca), onu seninle evlendirdik ki, eşlerinden yana isteklerini yerine getirdiklerinde (onları boşadıklarında) evlatlıklarının eşleriyle evlenme konusunda mü’minlere bir zorluk olmasın. Allah’ın emri mutlaka yerine getirilmiştir” (el-Ahzâb 33/37), buyurmuştur. Böylelikle Allah ezeli/zaman üstü ilminde, Hz. Peygamber’in kaderinde Zeynep’le evlenmenin var olduğunu bildirmiştir.

Bazıları, bu âyetin hükmünün mazî/geçmiş ile alakası olmadığını, Müslümanların gelecekte uyacakları şer’î bir hükmün kesin bir surette ifadesi olduğunu ve bu âyetteki (فَدَرًا مَّذُورًا) ifadesinin kelime olarak tercüme edildiğinde yanlış anlamaya yol açacağını, iddia etmişlerse de⁴³ durum bu şekilde değildir. Zira Allah Teâlâ, peygamberi Hz. Muhammed’in, Zeynep b. Cahş’la evleneceğini ezeli/zaman üstü ilmiyle bilmektedir. Allah ezeli/zaman üstü ilminde, Hz. Peygamber’in kaderinde Zeynep’le evlenmenin var olduğunu bildirmiştir. Âyetin mazî/geçmiş ile ilgisi budur. Tabii ki âyetin gelecekle de ilgisi vardır ki, bu da; câhiliye âdeti olan, evlatlığın boşadığı kadınla evlenmeme hükmünü kaldırmasıdır. Üstelik ilâhî hikmet, câhiliye hükmünün kaldırılmasını bizzat Hz. Peygamber’in kendisinde tatbikini gerekli kılmış ve bu hikmet için o tezvic emredilmiştir.⁴⁴ Ayrıca Kur’an bütünlüğü göz önüne alındığında; bu âyette, ideal toplumu oluşturmada üstesinden gelinmesi zor görünen kolların üzerine bile cesaretle gidilmesinin sonuç verici olduğu fikrinin işlendiği görülür.⁴⁵ Bu vesileyle Kur’an, sosyal çevrenin geleneğe dayanan mukavemetinin; hakka, adalete ve güzel ahlâka dayanan ıslah hareketi karşısındaki

42 Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî (el-Câmiu's-Sahîh)*, 1. Baskı (İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.), “Nikâh”, 16 (6: 122); Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 3903-3904.

43 Atay, *Kur'an'da İman Esasları*, 128.

44 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 3904.

45 Ömer Özsoy, *Sünnetullah Bir Kur'an İfadesinin Kavramsallaşması*, 1. Baskı (Ankara: Fecr Yayınları, 1994), 126.

zayıflığını öğretmekte ve Hz. Peygamber'i sadece Allah'tan korkmaya çağırmaktadır (bk. Ahzâb 33/39).

Tefsir âlimleri bu âyeti “ezelde değişmeyen, tebdil edilemeyecek olan kesinleşmiş bir hükmün yerine gelmesidir” şeklinde anlamış ve yorumlamışlardır.⁴⁶ Bu şekildeki bir yorumla sanki cebre yol açılıyormuş gibi bir izlenim verilse de durum bunun aksinedir. Aslında burada sadece normal insanların başına gelmeyecek önemli bir olay, Allah'ın özel olarak peygamberlik görevi için seçtiği peygambere nasip olmaktadır ki, bu da kader sırrının istisnâî olarak ifşâ edilmesidir. Hz. Peygamber'in kendi hür irâde ve arzusuyla Zeynep'le evlenmek istediği Allah'ın ezeli/zaman üstü ilminde malumdur. Zeynep de Hz. Peygamber'le evlenmek istemektedir. Ancak Hz. Peygamber, hukûkî, ahlâkî ve toplumsal pek çok sebepten bu niyetini kalbinde gizlemektedir. Hz. Peygamber, Allah tarafından cebren Zeynep'le evlendirilmiş değildir.

Ümmete değişik yönlerden örnek olan bu olaydan, Allah'ın herkesin kaderini önceden takdîr ettiğini, her şeyi ezeli/zaman üstü ilmi ile bildiğini anlıyoruz. O halde Allah, ezelde kimin kiminle evleneceğini bilmektedir. Bu durum evliliğin kader boyutuna örnek olmaktadır. Hz. Peygamber'in, kendi hür irâdesi ile Zeynep'le evlenmek istemesi ise evlilik ve diğer konularda insana irâde ve ihtiyâr verildiğine örnek olmaktadır. Dolayısıyla insanlar evlenilmesi helâl olanlardan kiminle evleneceklerine veya evlenmeyeceklerine kendileri karar verirler. Tüm şartları oluştuğunda, karşılıklı îcap ve kabul ile de evlilik gerçekleşir. Allah, bu konuda hiç kimseyi zorlamaz. Bu sebeple -ister evlilik öncesi olsun isterse evliliğin veya boşanmanın hangi safhasında olsun- tarafların kaderi bahane ederek birbirlerini baskı altına almaları doğru olmaz. Evlilik konusunda kaderi suçlamak yerine; “Kötü kadınlar, kötü erkeklerle; kötü erkekler de kötü kadınlara; iyi kadınlar, iyi erkeklerle; iyi erkekler de iyi kadınlara layıktır” (en-Nûr 24/26) ilâhî kuralına kulak vererek, kendini hesaba çekmek ahlâkî bir davranıştır.

3- Kur'an'da önceden belirlenmiş kader inancına delâlet eden en önemli âyetlerden bir diğeri de (*ثُمَّ جِئْت عَلَىٰ قَدَرٍ يَأْمُوسَىٰ*) “...sonra (peygamber olman

.....

46 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 4: 123; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 8: 228; Nesefî, *Medâriku't-tenzil*, 3: 305; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 3904-3905; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1993), 6: 2810-2813; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1. Baskı (İstanbul: Dâru'l-Ensâr li'n-Neşr, 1987), 2: 528.

için) takdir edilmiş bir zamanda (Tûr'a) geldin ey Mûsâ!" (Tâhâ 20/40) âyetidir. Bu âyetten önceki âyette ve bu âyetin başlangıcında Hz. Mûsâ'nın hayatının ana hatları verilmiş, peygamberlik görevine kadar hayatı veciz bir şekilde özetlenmiştir. Bu âyette de kaderin önceden belirlenmesi anlamı bulunmaktadır.

Müfessir Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), bu âyetin anlamı hakkında; önceden belirlenen yer ve zamanda;⁴⁷ Katâde; zamanı ve yeri önceden belirlenmiş bir kader üzere;⁴⁸ Taberî (ö. 310/923) ise; Benim, seni, Firavun'a bir elçi olarak gönderme irâdemini vakti ve onun kaderi için geldin, anlamında olduğunu söylemişlerdir.⁴⁹ Zamandan maksat da kırk yaştır.⁵⁰

Hz. Mûsâ ile ilgili olan bu olayda, onun isteği Mısır'a gitmekti. Allah'ın, onun hakkındaki irâdesi ise onu peygamber yapmaktı. Bununla birlikte Allah, Mûsâ'nın irâdesine de engel olmamıştır. Allah tarafından belirlenmiş bir buluşma yeri ve zamanı Mûsâ'ya önceden belirtilmeden, söz verilmeden Allah'ın kader ve irâdesine uygun olarak Mûsâ oraya gelmiştir.⁵¹

Mâtürîdî, bu âyet hakkındaki yukarıdaki farklı görüşleri verdikten sonra kendi görüşünü de şu şekilde ifade etmektedir: "Şayet Allah, sebepsiz yapıyor ve yaratıyorsa, nasıl olur da kulun gelmesi, gitmesi ve tüm gayreti Allah'tan bir kader ve O'ndan bir takdir olur? Burada işleri, sebeplerle yaratma vardır."⁵²

Fahreddin er-Râzî, Hz. Mûsâ'nın, oraya geliş/getiriliş sebeplerini incelemektedir. İşlerden bir işin kaderi üzere geldin, şeklinde tefsir ettiği bu âyetteki geliş/getiriliş sebeplerini şu şekilde maddeleştirmektedir:

Birinci sebep: Şüphesiz ki Benim kazâ ve kaderimde, Benim tayin ettiğim muayyen/belirli bir vakitte seni kendime Resul yapmak vardır. İşte bu kader üzere olmaktan başka bir sebeple gelmedin. Ne erken geldin, ne de geç kaldın.

.....

47 Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru'l-imam Mücâhid b. Cebr*, 1. Baskı, thk. Muhammed Abdüsselâm Ebû'n-Neyl (Birleşik Arap Emirlikleri, Nasr: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadîse, 1989), 462; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 16: 72.

48 Abdülâhad, *Katâde b. Diâme*, 1: 289; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 16: 72; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azîm*, 5: 293.

49 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 16: 71.

50 Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4: 83; Ebu's-Suûd, *İrşâdu'l-akli's-selîm*, 3: 630; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 6: 228; Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, 4: 28; Nesevî, *Medâriku't-tenzîl*, 3: 53; Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 4: 2072.

51 Bk. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azîm*, 5: 293.

52 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 3: 292.

İkinci sebep: Bu âyette nebilere vahyedilen zamanın miktarı ifade edilmektedir, bu da kırkıncı senenin başıdır.

Üçüncü sebep: Şüphesiz kader belirlenmiş, söz verilen zaman ve mekân'dır. Şayet belirlenmiş zamanın öne geçtiği sabit olursa onun üzerine hamletmek doğru olur. Allah'ın, Hz. Mûsâ'ya tevfiği/yardımlı olmamış olsaydı peygamberlik konusunda onu hiçbir şeye hazırlamazdı.⁵³

Âyetin, kader inancına delâletini bertaraf etmek için, sadece tefsirlerinden biri olabilecek olan "Ey Mûsâ, peygamberliğe takat getirecek çağa ulaştın"⁵⁴ şeklinde anlamlandırmak tutarlı gözükmemektedir. Bu mana âyetin nazmına da uygun değildir. Ayrıca aksi durumda şu problemler de ortaya çıkmaktadır: Allah, Hz. Mûsâ'yı ne zaman peygamber olarak görevlendireceğini ezelde bilmiyor muydu? Allah, herhangi bir şeyi gerçekleşmeden önce bilmiyorsa, Hz. Mûsâ'nın çocukluğundan itibaren onunla neden ilgileniyor. Onu peygamber yapacağını önceden bilmiyorsa, onun peygamberliğe layık biri olacağını nereden biliyor? Aksine Hz. Mûsâ hür irâdesini kullanarak kötü birisi olsaydı ne olacaktı? Allah, önceden bilmiyorsa, onun peygamberliği hak edecek zamana ulaştığına nasıl karar veriyor. Peygamber olmanın kriteri sadece kırk yaşına basmak mıdır?

Olaya bir de Hz. Mûsâ açısından bakacak olursak; o, Allah'ın kendisine seslendiği yere peygamber olmak için gelmedi. Peygamber olacağını da önceden bilmiyordu.

Bütün bu soruların cevabı "Allah, elçilik görevini kime vereceğini çok iyi bilir" (el-En'âm 6/124) âyetiyle verilmiştir. Demek ki, Allah, Hz. Mûsâ'yı peygamber yapacağını ezeli/zaman üstü ilmi ile bilmektedir. Onun peygamber olacağı önceden belirlenmiştir. Allah'ın, Hz. Mûsâ için önceden yazdığı kaderde peygamber olmak vardı.

53 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 22: 56.

54 Bk. Hüseyin Atay-Yaşar Kutluay, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meâl)*, (Ankara: DİB Yayınları, 1985), 313; Atay, *Kur'an'da İman Esasları*, 122; H. Musa Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 2. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 37.

1.3. Özgür Kılma

Kur'an'da kader inancına delâlet eden âyetlerden bir kısmı da insanın irâdeli fiillerinde özgür olmasıyla ilişkilidir. Nitekim pek çok âyette insanın iman-inkâr ve fiillerinde özgür kılındığı açıkça ifade edilmiştir. Bu âyetlerden birkaçı şunlardır: “(Ey Muhammed) de ki; ona (Kur'an'a) ister inanın ister inanmayın!” (el-İsrâ 17/107) “De ki; Hak Rabbinizdendir. Artık dileyen îman etsin, dileyen inkâr etsin. Biz, zâlimlere öyle bir ateş hazırladık ki, onun alevden duvarları, onları çepeçevre kuşatmıştır” (el-Kehf 18/29). “Şüphesiz ki Biz, onu (insanı) doğru yola hidâyet ettik. İster şükredici olsun, isterse nankör” (el-İnsân/Dehr 76/3). “Sizler (dünyada) dilediğiniz şeyi yapın” (Fussilet 41/40). “Biz, her insanın amelini (tâirini) boynuna yükledik” (el-İsrâ 17/13).

Mükellef varlıkların hür irâdeleri ile seçtikleri ve işledikleri iyi veya kötü ameller karşılığında cennete veya cehenneme girecekleri pek çok âyette anlatılır: “İman edip sâlih amel işleyenlere gelince; onlar için, yapmakta olduklarına karşılık bir mükâfat olarak Me'vâ cennetleri vardır. Fâsıklık edenlere gelince, onların barınağı ateştir. Oradan her çıkmak istediklerinde, oraya geri döndürülürler ve onlara; yalanlamakta olduğunuz ateş azâbını tadın!, denilir” (es-Secde 32/19-20).

İrade hürriyetine sahip insanların kendi istek ve irâdeleriyle yaptıkları iyi işlerinin lehlerine, kötü işlerinin aleyhlerine olduğuna da pek çok âyette işaret edilmiştir; “Kim doğru yolu bulmuşsa ancak kendisi için bulmuştur. Kim de sapmışsa kendi aleyhine sapmıştır” (İsrâ, 17/15; bk. Neml, 27/92; Rûm, 30/44; Sebe, 34/50; Fâtır, 35/39; Zümer, 39/41; Fussilet, 41/46).

“Eğer Rabbin dileyseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi elbette topyekûn îman ederlerdi. Böyleyken sen mi mü'minler olsunlar diye, insanları zorlayacaksın?” (Yûnus 10/99) âyeti ve benzeri âyetlerde geçen “eğer Allah iman etmelerini... dileyseydi veya zorlasaydı” (bk. Mâide, 5/48; En'âm, 6/35, 107, 112, 137; Hûd, 11/118; Nahl, 16/9, 93; Şûrâ, 42/8) meâlindeki ifadelerden maksat; Allah'ın buna kudretinin yettiğini belirtmektir.⁵⁵ Başka bir deyişle Allah dilerse herkesi cebren iman sahibi yapardı ve bu da Allah için hak ve adalet olurdu. Fakat Allah bunu yapmamıştır. Çünkü insandan zorlama yoluyla meydana gelecek bir imandan Allah'ın hoşnut olacağı bir sonuç değil,

.....

55 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 17: 172-174.

dinde kötülünen ikiyüzlülük çıkar.⁵⁶ Şu halde insandan doğacak iman ve ibadetin zorlama yoluyla değil; kendiliğinden, özgür seçime dayalı olarak, içten gerçekleşmesi beklenir.

Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) ifâde ettiği gibi; "Allah, kullarının hiçbirini iman veya küfre zorlamamış, onları mü'min veya kâfir olarak yaratmamıştır. Tam aksine Allah, iman ve küfrü kulun ihtiyâr, rızâ ve muhabbetiyle yaratmıştır. İman ve küfür kulların fiilleridir. Allah, küfre sapanı, küfrü esnasında kâfir olarak bilir. O kimse daha sonra iman ederse, imanı halinde mü'min olarak bilir, ilmi ve sıfatı değişmeksizin onu sever."⁵⁷

Fahreddin er-Râzî'nin; Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/915), Ebû Bekir el-Bâkılânî (ö. 403/1012) ve bunlardan başka ismini vermediği kelamcılara isnad ettiği görüşe göre, insanda imanın meydana gelişinde herhangi bir zorlamaya yer verilmemektedir.⁵⁸

Aklı iyi kullanmakla iman yolu açılabilir. Kur'an'da insanın böyle bir imkânâ sahip olduğunu gösteren âyetler vardır (bk. el-Bakara, 2/164; Âl-i İmrân, 3/190 vb.). Bu âyetlerde aklı doğru ve iyi kullanmakla Allah'ın varlığı inancına ulaşılabileceğine işaret edilmektedir. İmansızlık, ilâhî irâdenin zorunlu bir engellemesi sonucu değil, aksine Allah'ın, insana verdiği aklı yerinde kullanamaması ve haddini aşması neticesindedir.⁵⁹ Sebeplerine yeterince sarılmayan insan için fiilin gerçekleşmesi nasıl mümkün değilse, inanç için yeterince derin düşünme, hazırlıklı bulunma ve ceht olmadıkça da iman mümkün değildir.⁶⁰

Yukarıda incelediğimiz âyetlerin dışında içerisinde kader kelimesi ve türevleri geçse de geçmese de Kur'an'da kader inancına delâlet eden pek çok âyet vardır (bk. et-Tevbe 9/51; er-Ra'd 13/8; el-İsrâ 17/13; es-Saffât 37/171-173;

56 Yarattılışları gereği irâde hürriyeti verilmeyen melekler vb. varlıklar bizim konumuzun dışındadır. Bizim hedefimiz sorumluluk yüklenen insandır. İnsana hem sorumluluk yüklenip hem de irâde hürriyetinin verilmemesi bağdaştırılmaz. Ayrıca Müslümanların başka insanları zorla Müslüman yapmaları mümkün değildir. Zorlama ile Müslüman değil münâfık yapılır. Münâfıklığın pek çok sebebi vardır. Müslümanlık tarihsel süreçte kılıç zoruyla yayılmamıştır.

57 Ahmed b. Mehmed Ebû'l-Müntehâ, Manisavî, *Şerhu'l-fikhi'l-ekber* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1885), 13; Ebû Hanîfe, Numân b. Sâbit, *el-Fikhu'l-ekber* (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri isimli kitabın içerisinde), 1. Baskı, haz. Mustafa Öz (İstanbul: Kalem Yayınları, 1981), 68.

58 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 17: 173.

59 Bk. Necati Öner, *Stres ve Dini İnanç*, (Ankara: TDV Yayınları, 1985), 45-51.

60 Hüsameddin Erdem, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti*, 4. Baskı (Konya: Hü-Er Yayınları, 2010), 46.

el-Hadîd 57/22; el-Mücâdele 58/21; eş-Şems 91/7). Kur'an'da kader inancına delâlet eden âyetlerin yanı sıra bu âyetleri destekleyen, açıklayan hadislerden de bahsedilebilir. Sahih hadisler, Kur'an'ı anlama ve açıklama konusunda, en önemli ikinci kaynağımızdır.

SONUÇ

Kader bütün insanlığı ilgilendiren ve meşgul eden bir konudur. İnsanlık tarihi ile yaşıt bulunan kader konusu etrafında pek çok dinî anlayış ortaya çıkmıştır. Tarihte ve günümüzde değişik din ve millet mensupları içerisinde kadere inananlar daima çoğunluğu oluşturmuştur.

Kader inancı İslam'a sonradan sokulmuş değil, doğrudan Kur'an ve sünnet temeline dayanan bir konudur. Kader, iman esaslarından biri ve bu esasların bütünleyicisidir. Kur'an'da iman esasları pek çok âyette *emn* kelimesinin çeşitli türevleri kullanılarak açık bir biçimde zikredilmiştir. Ne var ki kadere iman doğrudan doğruya “inanırlar, iman ederler” veya kınama mahiyetinde “inanmazlar, inkâr ederler” şeklindeki âyetlerde zikredilmemektedir. Ancak “her zaman iman esaslarının ‘emn’ kelimesinin türevleri ile zikredilmesi gerekir” gibi bir kural bulunmamaktadır. Allah'ın kitabında kader inancını anlatan pek çok âyet bulunması, Rasulünün sahih sünnetinin kader inancını desteklemesi, Selefin kader inancına bağlılıkları, aşırılıklardan kaçınan sağduyulu kelamcılarının ve diğer İslam âlimlerinin bu konudaki çalışma ve gayretleri, İslam ümmetinin kâhir ekseriyetinin kadere iman konusunda icmâ etmeleri kader inancının temelini oluşturmaktadır.

Kur'an'ın genel çerçevesinde kaderle ilgili âyetleri gruplandığımızda kader inancı ve belirlenmiş kader konularının varlığına delâlet eden âyetlerle insanın özgür kılındığının ifade edildiği âyetlerin birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koyduk. Kaderin belirlenmiş olduğunu ifade eden âyetlerin ise insanın irâdesine bağlı olmayan konularla Allah'ın zaman üstü ilmiyle bildiği, vukûa gelinceye kadar insan tarafından tam anlamıyla bilinemeyen konular olduğunu tespit ettik. İnsanın özgür kılındığını ifade eden âyetlerin delâletlerinden de insana cüz'î irade verildiği ve bu irâde çerçevesinde de fiillerini yerine getirebildiği, irâdeli fiillerinde cebrin söz konusu olamayacağı sonucuna ulaştık.

Diğer taraftan kaderi inkâr etmek insana hiçbir şey kazandırmamaktadır. Aksine inanç zafiyeti meydana getirmektedir. Çünkü bu durum, Kur'an ve sahih sünnetle tespit edilmiş bir akîdenin inkârıdır. İnanç esasları bir bütündür, birine inanıp, diğerini inkâr etmek olmaz. Toplumsal bakımdan da kadere iman yok edilmekle bilim, teknoloji, sosyolojik gelişmeler, sanat, edebiyat vs. tüm alanlardaki gelişme ve ilerlemeler kendiliğinden meydana gelmez. Çünkü kader inancı bireysel ve toplumsal gelişim ve ilerlemeye mânî değildir. Müslümanlar bilim, felsefe ve teknolojide ileri oldukları dönemlerde de günümüzdekine benzer kader anlayışına sahiptiler. Geri kalmanın siyasî, sosyolojik, iktisadî, askerî vb. pek çok sebepleri bulunmaktadır. Ancak siyasî cebr ve kimi sûfîlerin esbaba sarılmayı gereksiz gören tevekkül anlayışları gibi hususların da rolü inkâr olunamaz. Bireysel ve toplumsal geri kalmışlığın sebeplerini kader inancında aramak yerine, yanlış tevekkül anlayışı ve fiilî duânın yerine getirilmeyişinde aramalıyız. Sorumsuzluğa, uyuşukluğa sebep olan ve tevekkül zannedilen yanlış anlayışlardan kurtulabilmek için doğru tevekkül anlayışının ilkelerini yerine getirmeliyiz.

KAYNAKÇA

- Abdülahad, Azîz Abdurrahmân. *İmâm Katâde b. Diâme ekvâluhû ve merviyâtuh fi't-tef-sîr*. Yüksek Lisans Tezi, Mekke: Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, 1992.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'da İman Esasları*. 4. Baskı. Ankara: Atay Yayınları, 2013.
- Atay, Hüseyin-Kutluay, Yaşar. *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meâl)*. Ankara: DİB Yayınları, 1985.
- Bağcı, H. Musa. *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*. 2. Baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed. *et-Temhîd*. 1. Baskı. Thk. Richard Yûsuf Mc.Carty. Beyrut: Mektebetü's-Şarkıyye, 1957.
- Beydâvî, Nâsiruddin Abdullah b. Ömer. *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. Thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1998.
- Bilmen, Ömer Nasuhi Bilmen. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*. 8 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1993.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî (el-Câmiu's-Sahîh)*. 1. Baskı. 8 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Çelebi, İlyas. *İslam'ın İnanç Esasları*. 2. Baskı. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Dahhâk b. Müzâhim. *Tefsîru'd-Dahhâk*. 1. Baskı. Cem ve Thk. Muhammed Şükrü Ahmet Zâviyetî. Kahire: Dâru's-Selâm, 1999.
- Ebû Hanîfe, Numân b. Sâbit. *el-Fıkhu'l-ekber* 1. Baskı. (İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri isimli kitabın içerisinde). Haz. Mustafa Öz. İstanbul: Kalem Yayınları, 1981.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf. *el-Bahru'l-muhît*. 1. Baskı. Thk. Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvad. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Ebu's-Suûd el-İmâdî. *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-kerîm*. 1. Baskı. Thk. Abdulkadir Ahmed Atâ. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Riyâd el-Hadîse, 1971.
- Ebü'l-Müntehâ, Ahmed b. Mehmed Manisavî. *Şerhu'l-fıkhi'l-ekber*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1885.
- Erdem, Hüsameddin. *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti*. 4. Baskı. Konya: Hüer Yayınları, 2010.

- Eş'arî, Ebü'l-Hasen. *el-Luma' fi'r-reddi alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*. 1. Baskı. Thk. Hamûde Gurâbe. Kahire: Matbaatu Mısır, 1955.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman Mevsilî. *el-Muhteseb fi tebyîni vücûhi's-şevâzzi'l-kırâât ve'l-izâh anhá*. 2. Baskı. Thk. Ali en-Necdî Nâsîf-Abdülfettâh İsmâîl Şelebi. Haz. Muhammed Beşîr el-İdlibî. 2 Cilt. İstanbul: Dâru Sezgin li't-Tıbbâati ve'n-Neşr, 1986.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed. *Mücerredü makâlâti's-şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*. Thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987.
- İbn Kesîr, İsmâîl b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azîm*. 1. Baskı. Thk. Sami b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1999.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen*. 1. Baskı. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1975.
- Kadı Abdulcebbar, Ahmed b. Halil Hemedânî Esedâbâdî. *Müteşâbihu'l-Kur'an*. 1. Baskı. Thk. Adnan Muhammed Zerzûr. 2 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, 1969.
- Kadı Abdulcebbar, Ahmed b. Halil Hemedânî Esedâbâdî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. 3. Baskı. Thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996.
- Kadı Abdulcebbar, Ahmed b. Halil Hemedânî Esedâbâdî. *Tenzihü'l-Kur'an ani'l-metâin*. 1. Baskı. Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Hadîse, ts.
- Kadı Abdulcebbar, Ahmed b. Halil Hemedânî Esedâbâdî. *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. 1. Baskı. Haz. İbrahim el-Ebyârî. 20 Cilt. Kahire: Vezerâtü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, ts.
- Karadaş, Cağfer. *Zaman Mekân İçinde İnsan ve Kaderi*. 1. Baskı. Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbü't-tevhîd*. 1. Baskı. Thk. Fethullah Huleyf. İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1979.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vîlâtü ehli's-sünne*. 1. Baskı. Thk. Fâtıma Yusuf el-Haymî. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2004.
- Mücâhid b. Cebr. *Tefsîru'l-imam Mücâhid b. Cebr*. 1. Baskı. Thk. Muhammed Abdüsselâm Ebü'n-Neyl. Birleşik Arap Emirlikleri, Nasr: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadîse, 1989.
- Müslim, b. Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. 4. Baskı. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 1991.

- Nahhâs, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed. *İ'râbü'l-Kur'an*. 2. Baskı. Thk. Halid el-Ali. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb el-Horasânî. *Sünenü'n-Nesâî bi şerhi's-Suyûtî ve hâşiyeti's-Sindî*. 2. Baskı. Thk. Mektebü Tahkiki't-Türasi'l-İslamî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1992.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiki't-te'vîl*. 1. Baskı. 4 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Tebziratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. 1. Baskı. Thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2003-2004.
- Öner, Öner. *Stres ve Dini İnanç*. Ankara: TDV Yayınları, 1985.
- Özsoy, Ömer. *Sünnetullah Bir Kur'an İfadesinin Kavramsallaşması*. 1. Baskı. Ankara: Fecr Yayınları, 1994.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-gayb*. 1. Baskı. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefâsîr*. 1. Baskı. 3 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Ensâr li'n-Neşr, 1987.
- Şeyhzâde, Abdurrahim b. Ali. *Nazmu'l-ferâid*. 1. Baskı. Mısır: Matbaatü'l-Edebiyye, 1899.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 1. Baskı. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullah. *İ'râbü'l-kurâati's-şevâz*. 1. Baskı. Thk. Muhammed Seyyid Ahmed Azzûz. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 3. Baskı. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Meâni'l-Kur'an ve i'râbüh*. 1. Baskı. Thk. Abdülcelil Abduh Şelebi. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Zemahşerî, Cârullah. *el-Keşşâfan ğavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. 1. Baskı. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü Abîkân, 1998.

